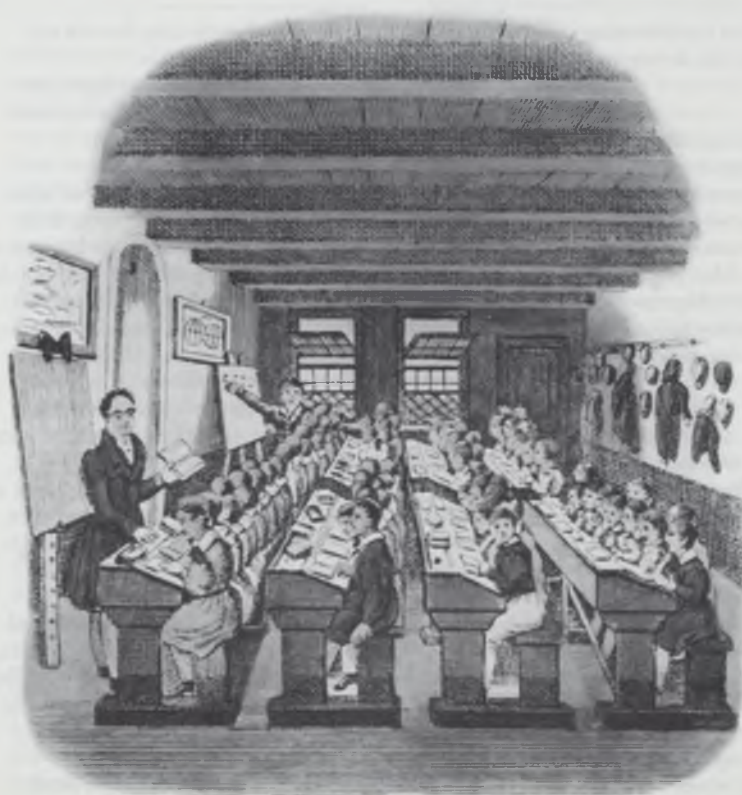

**Basisonderwijs in de eerste helft
van de negentiende eeuw**

JAN LENDERS

De nieuwe school

Met de vorming van de Nederlandse eenheidstaat kregen de ingezetenen ervan ook een andere rol. Zij werden nu, althans het verlichte en gegoede deel ervan, verondersteld staatsburgers te zijn. En van het onderwijs werd verwacht dat het kinderen op die nieuwe rol in de samenleving zou voorbereiden.

Dr. J.H.G. Lenders is verbonden aan het onderwijsinstituut Pedagogische Wetenschappen en Onderwijskunde van de Radboud Universiteit te Nijmegen.

*Schoollokaal met twee klassen vol
ijverige leerlingen, die een plaatsje
naar voren proberen te komen.*

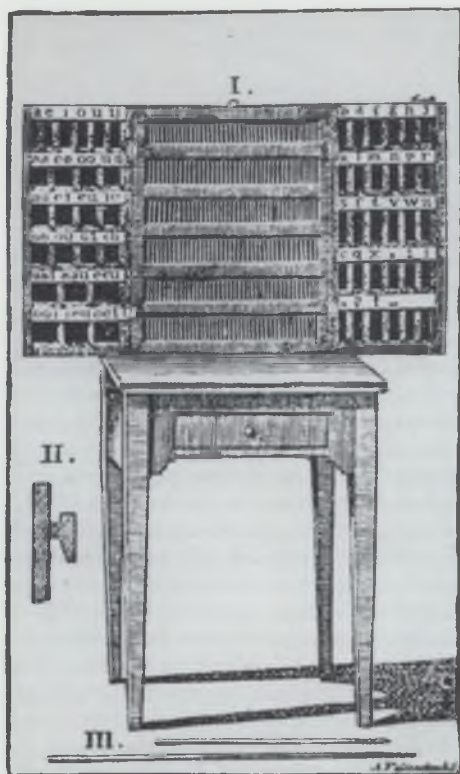
Hoe en wat moesten de kinderen leren in de nieuwe school? De intentie werd in de schoolwet van 1806 kort en bondig samengevat in de volgende formulering. 'Alle *Schoolonderwijs* zal zoodanig moeten worden ingericht, dat onder het aanleren van gepaste en nuttige kundigheden de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelve opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden.'

Dat wil zeggen dat het leren van kennis en vaardigheden niet op zichzelf moest staan maar verankerd moest zijn in de verstandelijke, sociale en zedelijke ontwikkeling van de leerling.

De wet bevatte een aantal bepalingen over de oprichting en het toezicht op scholen, de opleidingseisen voor onderwijzers, de inhoud van het onderwijs, enzovoort.

Om de school toegankelijk te maken voor alle kinderen mocht uitsluitend algemeen-christelijk godsdienstonderwijs worden gegeven: natuurlijk en kindvriendelijk.

Er moest minimaal onderwijs worden gegeven in lezen, schrijven, rekenen en taal, liefst aangevuld met moderne zaakvakken als aardrijkskunde, vaderlandse geschiedenis en natuurlijke historie.

E E R S T E L E E S T A F E L			
	aa, a.		ei.
	ee, e.		ouw, ou.
	ie, i.		auw, au.
	oo, o.		aauw, aa.
	uu, u.		 aai.
	ij.		eeuw, ee.
	oe.		 ooi.
	eu.		ieuw, ieu.
	ui.		 oei.
a, e, i, o, u. – aa, ee, ij, oo, uu. – oe, eu, ui, ei, ie, ou, au. – aai, aaui, eeu, ooi. – ieu, oei.			

Links: De Haarlemse onderwijzer P.J. Prinsen publiceerde in 1818 zijn 'Leerwijze om kinderen te leeren lezen'. Hij propageerde een leesmachine of letterkast, met vakjes voor losse klinkers links en medeklinkers rechts, en in het midden een zetraam om woorden te vormen.

Boven: Een van de negen leestafels van P.J. Prinsen.

Het onderwijs moest gegeven worden in de algemene landstaal. De nieuwe school was in principe bedoeld voor kinderen uit alle lagen van de bevolking. Het idee van de 'gedeelde schoolbank' veronderstelde een behandeling op basis van gelijkheid. Dit idee vinden we terug in de nieuwe leerwijze die door de wet van 1806 verplicht werd voorgeschreven: het onderwijs moest *klassikaal* gegeven worden.

Klassikaal onderwijs impliceerde dat alle kinderen met hetzelfde onderwijsprogramma werden geconfronteerd en over dezelfde leermiddelen beschikten. In de klassikale situatie werden kinderen bovendien in een concurrentieverhouding met elkaar geplaatst waarin persoonlijke leerprestaties beslissend waren. Op deze wijze werd een sociaal leerproces geïntroduceerd waarin kinderen leerden hun medeburgers te beoordelen op persoonlijke verdiensten, een meritocratische mensvisie die in overeenstemming was met het nieuwe burgerideaal.

Klassikaal onderwijs, vond men, was in overeenstemming met de natuurlijke aard en ontwikkeling van het kind. Het leerprogramma kon trapsgewijze worden opgebouwd in aansluiting bij de verschillende ontwikkelingsfasen.

De natuurlijke ontwikkeling was het referentiepunt waarmee iedere didactische vernieuwing werd gelegitimeerd. De cognitieve ontwikkeling van het kind werd op natuurlijke wijze gestimuleerd door haar instrumenten – de zintuigen – terdege te scherpen. Een zorgvuldige waarneming van de omgeving vereiste begeleiding en oefening. Kinderen in de eerste klassen begonnen met de bewuste waarneming van hun lichaam, waarbij tevens hun ruimtelijk inzicht werd geoefend.

De Groningse onderwijzer Roelf Rijkens ging als volgt te werk.¹ Eerst worden het hoofd, de romp, de armen en benen aan een nadere beschouwing onderworpen. De begrippen rechts en links worden geïntroduceerd. De handen gaan de lucht in, de vingers wisselen elkaar af, het hoofd wordt gedraaid, geschud, geknikt en gebogen; de kinderen houden het voorover, achterover en recht. En zo gaat het verder, tot de voeten zijn bereikt. Tenslotte wordt een bewuste lichaamshouding aangenomen. 'Alle kindertjes in eene rij! Regt! De handjes gehangen! De hieltes aan elkander en de teenen naar buiten!'

Dan zijn de zintuigen aan de beurt. Het rechter en het linkeroog, de

bovenste en onderste oogleden, de wimpers, het draaien van de ogen, open en gesloten ogen.

De neus: het neusbeen, neusschot, de vleugels, neusgaten, de rug van de neus, het topje. Verschillende neuzen: grote en kleine, lange en korte, dikke en dunne, kromme en rechte, stompe en spitse neuzen, en mopsneuzen.

Verschillende geuren: sterke en zwakke, aangename en onaangename geuren.

Op dezelfde wijze werden het gehoor, de smaak en het gevoel behandeld. Vervolgens werd overgestapt naar de kleding, het eten en drinken, het huis en het huisgezin, om daarna in de planten- en dierenwereld te belanden.

Steeds op een bevattelijke wijze, met behulp van het bord en plaatjes en afgewisseld met versjes en liedjes.

Leesmachine

Een hoogtepunt in de vormgeving aan de natuurlijke ontwikkeling van het kind in een natuurlijke leerwijze treffen we aan in het leesonderwijs. Lezen was een essentiële basisvaardigheid van de nieuwe burger, en kennisdemocratisering zonder lezen was ondenkbaar.

In de oude school leerden de kinderen lezen met behulp van de *spel-methode*, waarbij ze eerst leerden de

Een openbaar schoolexamen (1811)

'Ook te Koeverden werd den 16den Augustus 1811 een openbaar schoolexamen gehouden.

In den namiddag van denzelfden dag begaven zich de Maire der stad, de Schoolopziener en het plaatselijk toezicht en eene buitengewone groote menigte van toehoorders naar de kerk der Hervormden, om deze plegtigheid bijtewonen.

De Heer B. Clement, Predikant bij genoemde Gemeente, hield vooraf, na dat de schoolkinderen een toepasselijk Lied gezongen hadden, eenen schone en doelmatige redevoering over de voortreffelijkheid van den Mensch.

Na het houden dezer redevoering deed de Onderwijzer aan de kinderen onderscheidene vragen over het oogmerk van het ter school gaan, over hetgeen er geleerd wordt, waartoe het dienstig is en over het oogmerk van het houden der openbare examenen; alle welke vragen zeer gepast werden beantwoord.

Hierna liet de Onderwijzer de kinderen in de onderscheiden klassen, uit het hoofd spellen, van een bord en uit boeken, zoo als dezelve openvielen, lezen, deed onderscheiden vragen over het lezen en over de schrijfkunst, liet een opstel, vol spelfouten, door den Schoolopziener opgegeven, verbeteren; bij welke gelegenheid, bijzonder die van de bovenste klasse, zeer goede proeven gaven van gemaakte vorderingen in de Taalkunde en vooral in het verbuigen van Naamwoorden en het vervoegen van Werkwoorden.

Dit onderzoek afgelopen zijnde, werd gehandeld over de rekenkunde. De vragen, welke den kinderen over het theoretisch gedeelte van de Rekenkunde voorgehouden en door denzelfde gepast beantwoord werden, overtuigden eenen ieder, dat deze wetenschap hier grondig onderwezen en niet als geheugenwerk behandeld wordt. Dit onderzoek werd besloten met voorstellen, door den Schoolopziener opgegeven, op het bord te laten uitwerken en uit het hoofd te laten rekenen.

Hierop werden de kinderen onderzocht in de gronden der Aardrijks- en Geschiedkunde, bijzonder de Bijbelsche en Vaderlandsche, der Natuurkunde, van den Godsdienst en der Zedekunde, een en ander gevraagd over den Mensch, zoo als over de uitwendige zintuigen, de voornaamste zielsvermogens, hoe men dezelve geregeld behoort te gebruiken en dergelijke.

Een ieder stond verbaasd en was voldaan over de vaardige antwoorden, die de kinderen gaven; maar vooral daarover, dat men bij het behandelen van elke wetenschap geene groote sprongen vernam of antwoorden hoorde, die de vatbaarheid of het begrip van kinderen te boven gaan, terwijl de vragen, die de Schoolopziener tusschen beiden deed, elken toehoorder moesten overtuigen, dat men hier geene vrucht van een gezet, dagelijksch en doelmatig onderwijs. Deze plegtigheid werd zeer veraangenaamd door toepasselijke Liederen, welke bij afwisseling door de kinderen werden gezongen, terwijl alles door den Schoolopziener met eene korte Rede besloten werd.

De toehoorders verlieten zeer voldaan het kerkgebouw, en waren met den Schoolopziener overtuigd, dat de onderwijzer J.K. Meis zich bij vernieuwing had doen kennen als een man van vele bekwaamheden en volkomen geschikt tot den post, dien hij bekleedt. – Het aantal der leerlingen tot deze School behorende, belooft meer dan tweehonderd, en het is met behulp van twee bekwame jongelingen, dat de Onderwijzer dit zoo groot aantal het doelmatigst onderrigt geeft.

Uit: Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding, voornamelijk met betrekking tot de Lagere Scholen in Holland, III. deel – Amsterdam en Haarlem 1812. Afgedrukt in 58 Miljoen Nederlanders (Amsterdam 1977).

letters van het alfabet te benoemen om daarna over te gaan tot het vormen van lettergrepen en woorden. Omdat de letterklank in de woorden zelf een heel andere is dan hun namen in het alfabet – het woord *boek* wordt als *bee-oo-ee-ka* gespeld – was er nauwelijks een verband tussen spellen en lezen.

Wat de critici daarentegen wilden horen was een *natuurlijke leestoon*. Lezen was volgens hen niets anders dan begrijpen wat er staat. De leestoon moest daar blijk van geven. Om te kunnen lezen moest het kind de natuurlijke klank van de letters kennen. De letters werden daarom benoemd vanuit de woordklank: *b-oe-k: boek*. Bij deze uitspraak van de letters wordt het woord al uitgesproken. Deze methode werd de *klankmethode* genoemd en werd gepresen-

teerd als een natuurlijke leesmethode. Het kind leerde ermee lezen zonder spellen, zo werd uitdagend aangekondigd.

Het centrale hulpmiddel was de zogenaamde leesmachine, een grote letterkast in de vorm van een drieluik die voor de klas werd geplaatst. In het linkerpaneel werden de klinkers geplaatst, in het rechterpaneel de medeklinkers, terwijl in het middenstuk – het zetraam – woorden konden worden gemaakt. Op aanschouwelijke wijze werd zo het proces van de woordvorming in beeld en tot klinken gebracht. De letters werden in de zijpanelen naar hun natuurlijke woordklank benoemd en in het middendeel tot woorden samengesmolten.

Daarnaast beschikten de kinderen

over een letterplankje met letterhoutjes, waarop zij zelf woordjes konden leggen. Geïllustreerde leesboekjes boden oefenmateriaal.

De klankmethode was het symbool bij uitstek van een natuurlijke didactiek, instrument van verlichte alfabetisering.

Hierarchie op basis van prestaties

Ik wees al op het belang dat gehecht werd aan de gelijke behandeling van de leerlingen. Een meritocratisch selectieproces vereiste met name een rechtvaardige en onpartijdige beoordeling van de leerprestaties. De prestatiehiërarchie in de school behoorde geen afspiegeling van de standenmaatschappij te zijn maar van de individuele prestaties van de leerlingen.

Dit streven werd vertaald in een nieuw stelsel van straffen en belonen. Het rekende af met oude strafpraktijken als lijf- en schandstraffen, tot dan gebruikelijk op school. Het straffen en belonen werd nu georganiseerd als een systeem van positieve en negatieve prikkels waardoor de leerlingen werden aangespoord om hun persoonlijke talenten te tonen en optimale prestaties te leveren.

Het systeem functioneerde als volgt. Dagelijks werden de prestaties van de leerlingen door de onderwijzer schriftelijk vastgelegd. Goede prestaties werden beloond, wanprestaties bestraft, en wel op aanschouwelijke wijze: door briefjes van verdiensten en afkeuring, door de plaats in de klas in genummerde schoolbanken, door vermelding van namen op een ere- en schandbord en door het uitdelen van prijzen.

Een of twee keer per jaar werd dit systeem afgesloten met een groot onderzoek, een openbaar examen dat plaatsvond ten overstaan van de lokale gemeenschap. Het werd afgenomen door de schoolopziener in het bijzijn van plaatselijke autoriteiten en ouders en opgeluisterd door de plaatselijke zangvereniging of muziekkapel. De beste leerlingen ontvingen prijzen (boeken, prenten, pennen, medailles). Het was een modern ritueel waarin leerlingen en de school verantwoording aflegden aan de gemeenschap.

Grote nadruk werd gelegd op het belang van een onpartijdige, strikt rechtvaardige toepassing van dit stelsel. De onderwijzer moest zorgvuldig observeren en aantekenen. Bij een onrechtvaardige behandeling zou hij de liefde en het respect van zijn leerlingen verliezen; haat en nijd of opportunistisch prestatiegedrag (de calculerende leerling) zouden bezit nemen van het schoolklimaat. In dat geval werden hartstochten aangewakkerd die nu juist beheerst moesten worden.

Emotionele zelfbeheersing was een repeterend thema in de pedagogiek van de nieuwe school. De lichamelijke en geestelijke gezondheid waren in het geding, zo werd betoogd, als kinderen zich niet leerden beheersen.

De schoolpedagogen beschikten over een eindeloos repertoire om de verschillende gevoelens, gemoedsstemmingen en hartstochten te benoemen.

De onderwijzer werd als waakzaam wachter aan de poort van de hartstochten geplaatst om de 'verderfelijke neigingen en hartstogten' in toom te houden en 'welwillende gemoedshoedanigheden als vrolijkheid, werkzaamheid, schaamte, liefde, zedigheid en godsdienst' te bevorderen. Het kind moest leren om beheerst met zijn emoties om te gaan, niet door ze te verdringen maar door ze de baas te zijn, te temperen en te verfijnen.

Tot slot

Bovenstaand signalement heeft betrekking op de vormgeving van een nieuwe onderwijspraktijk zoals die werd vastgelegd in voorschriften en gestimuleerd met behulp van nieuwe didactieken en leermiddelen. Zoals bij iedere onderwijsvernieuwing is de praktijk lang niet altijd in overeenstemming met de intenties. Het idee van een soort nationale eenheidsschool voor alle kinderen bleek in de praktijk bij lange na niet haalbaar. De overheid beschikte over zeer gebrekkige financiële middelen en kon de nieuwe school maar zeer beperkt financieren. Om die reden werd schoolgeld van ouders gevraagd en keerden verschillen tussen scholen terug. Ook het feit dat er geen leerplicht was, maakte een strikte toepassing van klassikaal onderwijs problematisch. Schoolverzuim kon alleen door vrijwillige medewerking van ouders worden tegengegaan. Toch was de nieuwe school meer dan een ideële constructie. Inspectieverslagen laten een grote variëteit zien van oude en nieuwe schoolpraktijken, maar daarbij zijn opvallend veel scholen die te werk gingen volgens de nieuwe aanwijzingen.

Naar aanleiding van de nieuwe schoolpraktijk ontstond in de loop van de negentiende eeuw een discussie die tot vandaag de dag kenmerkend is voor de wijze waarop burgerschapsvorming door de school kan of moet worden bevorderd. In de

Literatuur

Jan Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988);

Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Basisonderwijs en burgerschap in de 19de eeuw', *Leidschrift*, 20 (2005) 2, 7-40.

jaren 1830 werd de nieuwe school verweten dat ze te veel geënt was op een verstandelijke en individualistische prestatiecultuur, hergeen ten koste ging van de sociale en emotionele vaardigheden. De school moest als een gemeenschap worden gezien en er moest aandacht worden besteed aan kunstzinnige vorming. Vanaf 1850, toen door geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht de stemgerechtigde burger in beeld kwam, werd de paternalistische toon van de school van 1806 gekritiseerd en de zelfstandigheid van de leerling benadrukt. Er kwam opnieuw een sterk accent op de verstandelijke ontwikkeling te liggen.

Rond 1900 werd deze school om die reden als een intellectualistische leerinstituut aan de kaak gesteld en werd opnieuw gepoogd om zedelijke vorming met behulp van 'ethische leerstof' in het onderwijsprogramma te betrekken.²

Het zijn dezelfde thema's en dilemma's die vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw weer op de onderwijsagenda zijn geplaatst. In het debat over de pedagogische opdracht van de school werd opnieuw gesproken over een individualistische prestatiecultuur, berekenende leerlingen en morele onverschilligheid.

De school als morele gemeenschap is weer een prominent thema in de huidige onderwijsdiscussie.

Noten

- 1 R.G. Rijkens, *Aanschouwelijk onderwijs. Handboekje voor bewaar- en lagere scholen, ter vorming van vertand en hart; volgens den geest van Pestalozzi en Nieuwbold* (Leeuwarden 1847).
- 2 Jan Lenders, 'De Nederlandse schoolpedagogiek in de 19de eeuw: tussen verlichting en romantiek' in: Jan Rupp en Wiel Veugelers ed., *Moreel-politieke herorientatie in het onderwijs* (Antwerpen 2003) 59-109.